

ВІДГУК

офіційного опонента – доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Кудряченка Андрія Івановича на дисертацію Наталії Валеріївни Залеток «Жінки на військовій службі у Великій Британії та СРСР у роки Другої світової війни», подану до захисту у вигляді опублікованої монографії на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук зі спеціальності 07.00.02 – всесвітня історія

Актуальність теми. Обрана тема дисертаційного дослідження Залеток Наталії Валеріївни не викликає ніяких заперечень з огляду на актуальність та суспільно-політичну значущість цієї роботи, слушного підняття нею проблеми порівняльного аналізу та висвітлення проблем жіноцтва на військовій службі у Великій Британії та СРСР у період Другої світової війни. Адже ще донедавна військова сфера розглядалася багатьма вченими та пересічними громадянами як суто маскулінна тематика. Навіть на початку ХХІ століття такі підходи подекуди даються взнаки. Попри це, присутність жінок у війську має доволі давню історію. Особливо масштабно у минулому столітті їх залучали до військової служби під час двох світових воєн. Однак належне висвітлення їхнього внеску під час збройних конфліктів дістав лише на тлі початку та розгортання «другої хвилі» феміністичного руху, тобто починаючи з кінця 1960-х рр. Для академічної спільноти він ознаменувався появою жіночих та гендерних досліджень. Ґрунтуючись на принципово новій методології, представники цього напрямку запропонували докорінно переосмислити жіночі ролі у багатьох сферах, включаючи і військову. З того часу з'явилося чимало аналітичних студій, присвячених цій темі, проте вони здебільшого репрезентували досвід однієї країни. Порівняльні дослідження з означеної проблематики і нині є доволі рідкісним явищем, в силу певних причин. Із числа останніх назву те, що це спонукає дослідника витратити доволі багато часу на пошук першоджерел, це вимагає від нього також знання іноземних мов, можливості аналізувати великий обсяг інформації, володіння належним спектром методологічних прийомів тощо.

Відтак праць, які б мали на меті глибоке дослідження досвіду військової служби представниць різних країн, доволі мало, і представлені вони невеликими науковими розвідками, які висвітлюють здебільшого лише вузьке коло питань даної проблеми. Тому дослідження Н. В. Залеток «Жінки на військовій службі у Великій Британії та СРСР у роки Другої світової війни» становить неабиякий інтерес для історичної науки, адже є комплексним і багатоаспектним порівнянням особливостей військової служби жінок на прикладі двох країн. Значимості дисертаційній роботі, що винесена на нинішній захист, додає і те становище, що це перша докторська дисертація, яка присвячена з'ясуванню феміністичних складових періоду військового протиборства у першій половині ХХ століття.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у докторській дисертації, їх новизна і загальнонаціональне або світове значення. Уважно ознайомившись з дисертаційним доробком Залеток Н.В., відзначу, що в ньому належним чином з'ясовані ступінь наукового опрацювання обраної теми у вітчизняній та зарубіжній літературі, запроваджено проблемно-тематичний і країнознавчий підходи до розгляду широких літературних джерел. Загалом дисертація має оптимальну структуру для успішного виконання поставлених наукових завдань. Вона складається зі вступу, 5 розділів, поділених на 15 підрозділів, загальних висновків, анотації англійською мовою, списку використаних джерел і літератури та 1 додатка.

Кожна із запропонованих складових частин дисертації по-своєму цікава і логічно вписується у загальну канву дослідження та досить рельєфно унаочнює авторський підхід і бачення досліджуваної проблематики. У вступі дисертації чітко сформульовано предмет та об'єкт дослідження, мету та завдання, окреслено хронологічні та територіальні межі, наукову новизну. Цікавою, на мій погляд, є загальна концепція роботи, в якій дисертантка поставила собі за мету порівняти відповідні аспекти гендерної політики у тоталітарній та демократичній країнах у 1940-х рр. і з'ясувати, наскільки різючими були

відмінності між ними у цій сфері. Така постановка питання є перспективною і цікавою з огляду на попередні порівняльні дослідження тоталітаризму та демократії у контексті інших сфер, у яких дослідники часто акцентували на суттєвих відмінностях між такими режимами.

Для проведення запланованого порівняння дисертантка обрала країни антигітлерівської коаліції, керуючись тим, що саме вони перемогли у війні. Провідні учасниці коаліції у наступні десятиліття після війни мали значний вплив на гендерні режими решти країн світу, насамперед Європейського континенту. Серед провідних членів антигітлерівської коаліції дисертантка обрала Велику Британію як зразок демократії та СРСР як приклад тоталітаризму, аргументуючи це тим, що умови, у яких опинилися ці дві країни, є найбільш наближеними – обидві зберегли незалежні уряди, зазнавали атак безпосередньо на свої території і зіштовхнулися з браком чоловічого населення для військової служби під час війни, економіки обох зазнавали суттєвих збитків, а владі постійно необхідно було підтримувати високий рівень бойового духу в суспільстві. США чи Франція у цьому контексті є менш підходящими, адже безпосередньо на території першої не велися бойові дії, а друга з 1940 до 1944 рр. не мала незалежного уряду на території країни.

Зверну увагу на те, що важливі науково-теоретичні засади здебільшого розглядаються дисертанткою у першому розділі: «Історіографія та джерельна база дослідження» (с.11-33). Тут вона з'ясувала основні тенденції у висвітленні особливостей військової служби жінок під час Другої світової війни в історіографічному доробку 1950-2020-х рр. Цілком слушно зацентувала увагу на відсутності бодай згадок про військове жіноцтво у багатьох загальних працях, присвячених Другій світовій війні, виданих у 1950-1990-х рр., та якісних змінах у такого штибу роботах, починаючи з 2000-х рр. Досліджуючи роботи, присвячені безпосередньо військовій службі жінок, які виходили з-під пера вітчизняних, західних, радянських та російських науковців, Н. В. Залеток не лише виокремила особливості висвітлення ними проблеми, але і указала на відсутність у сучасній світовій історіографії студій, присвячених

багатоаспектному порівнянню практики залучення жінок до військової служби країнами з різними політичними режимами у роки Другої світової війни.

Дисертантка, аналізуючи практику різних підходів відповідних держав щодо окресленої дослідницею політики, слушно опрацювала великий масив джерел та літератури, що стосуються феміністичних складових військової служби вказаних двох держав зазначеного періоду, здійснила ґрунтовну наукову класифікацію документів, сформулювала основні методологічні принципи відбору й аналізу матеріалів. Дане дослідження виконане на широкій джерельній базі. Дисертантці вдалося залучити документи українською, англійською та російською мовами, які зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Центральному державному кінофотофоноархіві України імені Г. С. Пшеничного, The National Archives (United Kingdom) (дистанційно), The Imperial War Museum (дистанційно), British Newspaper Archive (дистанційно), міжнародних онлайн платформах Hansard 1803 (дистанційно), Alexander Street (дистанційно) та інших (с.33-42).

Дослідження ґрунтується на застосуванні новітніх методологічних підходів, таких як гендерні концептуальні підходи, концепція «подвійної спіралі» М. Р. Хігонне та П. Л. Р. Хігонне, методика аналізу пропагандистських творів авторства Г. Джоветта та В. О'Доннелл. Авторка досліджує проблеми у взаємозв'язку з конкретними історичними умовами та з урахуванням широкої повноти історичних джерел, процесів і явищ. Для виконання поставлених завдань було застосовано комплекс загальнонаукових, історичних та міждисциплінарних методів: критичного аналізу джерел, типологічний, критичного аналізу дискурсу, ретроспективний, історико-порівняльний, аналітико-психологічний, статистичний, аналізу, синтезу, індукції, дедукції, аналогії, порівняння та узагальнення (с.42-50).

У розділі 2 «Становище британських і радянських жінок у суспільстві та їхня участь у парамілітарних організаціях (1910–1930-і рр.)» дисертантка подала огляд змін у становищі британських та російських/радянських жінок впродовж перших десятиліть ХХ ст., адже саме тоді, на тлі «першої хвилі» жіночого руху,

у багатьох країнах відбулося розширення прав жінок – багато з них вперше отримало право голосу на загальних виборах, майнові права, право на розлучення тощо. У цьому контексті важливо було показати спільне та відмінне у становищі жінок у публічному та приватному житті в обох суспільствах і дисертантка з цим завданням добре впоралася (с.51-70). Крім того, не оминула Н. В. Залеток і проблему залучення жіноцтва до служби у парамілітарних організаціях у міжвоєнний період. Така практика існувала як у Великій Британії, так і в СРСР, хоча мала суттєві відмінності для обох держав, і це важливо було підкреслити, що і було зроблено (с.70-86).

У розділі 3 «Політика щодо залучення жінок до служби в збройних силах у Великій Британії та СРСР (1939–1945 рр.)» дисертантка висвітлює широке коло тем, пов'язаних з нормативно-правовим регулюванням військової служби жінок, умовами їхньої служби у різних родах військ та розвідці, особливостями демобілізації та вшанування внеску військовослужбовиць у перемогу у Другій світовій війні. Н. В. Залеток слушно акцентує увагу на відмінностях у наборі жінок до війська та їхній підготовці у Великій Британії та СРСР, у підходах до оплати за військову службу, забезпеченні продовольством та обмундируванням, на спільній практиці заміщення чоловіків жінками на посадах у тилу для вивільнення перших для служби на фронті тощо. Торкається Н. В. Залеток і контраверсійної для 1940-х рр. теми застосування жінками зброї, виконання ними бойових та оперативних ролей (с.87-176).

У розділі 4 «Служба жінок у військових формуваннях у публічному дискурсі Великої Британії та СРСР (1939–1945 рр.)» Н. В. Залеток насамперед зацентувала увагу на характерних рисах риторики публічних осіб щодо військової служби жінок. Їй вдалося виявити певні маніпуляції цим питанням як з боку В. Черчилля, так і з боку Й. Сталіна у 1920-1940-х рр. Авторка довела, що їхня позиція суттєво змінювалася у цей період і насамперед базувалася на політичній ситуації і вигоді для їхніх політичних сил. Досліджуючи особливості конструювання образів військовослужбовиць у неперіодичних виданнях, Н. В. Залеток не лише виокремила поширені стереотипи та кліше, що

використовувалися для цього, а і зацентрувала увагу на механізмах впливу урядів Великої Британії та СРСР на змістове наповнення такої літератури. Важливими також є зауваги авторки щодо висвітлення організації військової служби жіноцтва у британській та радянській періодиці. Серед іншого вона проаналізувала змістове наповнення таких видань на предмет того, наскільки цінними джерелами вони можуть бути не лише з точки зору державної пропаганди, але і для реконструкції реального становища військовослужбовиць, які брали участь у Другій світовій війні. Крім того, дисертантка прослідкувала тенденції у взаємному висвітленні практики набору жінок до війська у газетах Великої Британії та СРСР (с.177-298).

У розділі 5 «Соціокультурна інтерпретація досвіду британських та радянських жінок на службі в збройних силах у 1939–1945 рр.» розкрито специфіку самобачення військовослужбовиць та сприйняття їх рештою суспільства, насамперед побратимами по зброї. Цей розділ безпосередньо пов'язаний з попереднім, адже фактично у ньому показано, наскільки ефективною була державна пропаганда та спроби влади сконструювати потрібний образ жінок загалом та військовослужбовиць зокрема. Н. В. Залеток, проаналізувавши численні мемуари ветеранів чоловічої статі, дійшла висновку, що вони насамперед сприймали своїх посестер по службі як протилежну стать, а не фахівців. Крім того, у їхньому середовищі побутувала низка упереджень щодо жіноцтва на військових посадах, представникам обох країн були притаманні прояви сексизму та об'єктивації жінок. Аналізуючи спогади британських та радянських ветеранок, дисертантка сконцентрувала увагу на п'яти основних змістових блоках: 1) ставлення до війни як явища; 2) ставлення до вбивства на війні; 3) відчуття страху й опанування себе; 4) побоювання втратити «жіночність»; 5) стосунки між побратимами та посестрами. Виокремлення перелічених підтем дало змогу повніше розкрити особливості самосприйняття жінками свого перебування у війську, перцепції ними феномену війни, ставлення до побратимів тощо (с.299-354).

У висновках (с.355-366) дисертантка систематизувала та узагальнила отримані результати. Висновки є чіткими, логічними та аргументованими.

Додаток до роботи знайомить читачів з описами обов'язків посад членкинь Жіночих допоміжних повітряних сил, які функціонували у Великій Британії.

Новизна дисертації Н. В. Залеток полягає у тому, що у ній вперше здійснено багатоаспектне і комплексне порівняльне дослідження політики тоталітарного та демократичного режимів щодо призову жінок на службу до армії на прикладі СРСР та Великої Британії. У його межах авторка вперше здійснила глибокий компаративний аналіз особливостей висвітлення служби жінок у публічному дискурсі офіційних осіб Великої Британії та СРСР, у періодичних та неперіодичних виданнях цих країн (1939–1945 рр.), показала динаміку змін у гендерній політиці Великої Британії та СРСР на тлі військової необхідності, порівняла особливості організації військової служби та побуту британських і радянських жінок, виокремила чимало спільного у соціокультурному сприйнятті військовослужбовиць у Великій Британії та СРСР. Це дало змогу зробити загальний висновок про те, що у контексті змін у гендерному укладі відмінності між політичними режимами скоріше «відходять на другий план, поступаючись місцем їхній патріархальній сутності» (с.366). Цінними є і уточнення авторкою соціальних статусів британського та радянського жіноцтва у міжвоєнний період та основних підходів Великої Британії і СРСР до формування жіночих резервів для війська шляхом їхнього залучення до парамілітарних організацій.

Загалом є всі підстави констатувати, що дослідження Залеток Н. В. має важливе значення для вітчизняної та світової історіографії. Воно є своєчасним та актуальним не лише через те, що поглиблює наявні теоретичні знання з проблеми і вперше репрезентує глибоке і багатоаспектне порівняння досвідів військової служби британських та радянських жінок під час Другої світової війни, слугує інформаційною базою для розроблення нових підручників, посібників, загальних та спеціальних курсів з новітньої історії, історії Другої світової війни, гендерної та жіночої історії тощо, а й тому що може віднайти практичне застосування у

сучасних умовах. Адже звертання до досвіду минувшини дає змогу уникнути поширених помилок під час створення та удосконалення нормативно-правової бази, яка регулює організацію побуту жінок в сучасних арміях світу; в межах роботи з особовим складом військових підрозділів обох статей; у практичній роботі журналістів, які висвітлюють діяльність військовослужбовців та військовослужбовиць тощо.

Повнота викладу результатів дослідження в наукових публікаціях, зарахованих за темою дисертації. Результати роботи Н. В. Залеток пройшли широку апробацію як в Україні, так і за кордоном – вони представлені у рефераті та 35 публікаціях, з яких 1 монографія, 4 статті, опубліковані в наукових виданнях, включених до Web of Science та / або Scopus, 18 статей, опублікованих в українських фахових та закордонних рецензованих виданнях, 1 стаття у вітчизняному науковому виданні, 11 публікацій апробаційного характеру. Дисертантка представила результати своєї роботи на 14 конференціях, симпозіумах та воркшопах, серед яких дві конференції, організовані Державною установою «Інститут всесвітньої історії НАН України» (Україна, 2020 та 2021 рр.), спільний симпозіум американських президентських бібліотек Ейзенхауера, Рузвельта та Трумена «Here Is Your War: Military, Press, and Homefront Visions of War» (США, 2022), воркшоп, організований у Північно-Західному університеті (США, 2022) в межах стажування Н. В. Залеток в цьому університеті.

Дотримання дисертанткою академічної доброчесності. Результати перевірки роботи засвідчили відсутність порушень академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації та інших проявів академічної недоброчесності.

Загалом уважне знайомство з дисертацією та публікаціями дають мені всі підстави впевнено стверджувати, що основні положення та висновки, що знаходяться в них, зокрема у дисертаційній роботі, вагомо і аргументовано доведені й не викликають принципових заперечень. Доповідь вміщує головні положення дисертаційної праці, а наукові публікації автора з достатньою

повнотою передають її зміст. Це є свідченням високої фахової підготовки дисертанта і належного сприяння наукових наставників.

У той же час робота не позбавлена окремих недоліків, погрішностей чи резервів. **По-перше**, у підрозділі 2.2 розділу 2, присвяченому парамілітарній підготовці жінок, варто було б приділити увагу і скаутським організаціям. Це дало б змогу повніше розкрити тему.

По-друге, на наш погляд, у розділі 3 бракує підрозділу, присвяченому британським та радянським військовополоненим жіночої статі. Достатньо поверховим є і порівняння особливостей вшанування внеску ветеранок після завершення Другої світової війни.

По-третє, у розділі 4 дисертації, який присвячено службі жінок у військових формуваннях у публічному дискурсі Великої Британії та СРСР (1939-1945 рр.), варто було б звернутися і до робіт дослідників пропаганди, таких як Matthew Lenoë, Karel Berkhoff та інші. Також у підрозділах 4.3 та 4.4 цього розділу не зайвим було б чітко артикулювати вибір тих чи інших газет, які були використані авторкою для дослідження.

Також слід вказати, що деінде у дисертації трапляються хибодруки, що є резерви для удосконалення тексту (наприклад, див. с. 326, 358 та ін.).

Загалом же висловлені зауваження не заторкують суті основних принципових положень дисертаційного дослідження і не знижують загальної високої оцінки доробку дисертантки. В ньому Н. В. Залеток, розкрила низку аспектів, пов'язаних з військовою службою британських та радянських жінок у порівняльному контексті. Це дослідження не лише є внеском у компаративні історичні студії, а й суттєво поглиблює наші знання про військову службу жіноцтва у Великій Британії та СРСР загалом. І це попри те, що в історіографії вже є досить широкий спектр робіт, присвячених висвітленню тих чи інших аспектів проблеми окремо для Великої Британії та СРСР.

Висновок. Підсумовуючи вищевикладене, слід зазначити, що дисертаційне дослідження Наталії Валеріївни Залеток, подане до захисту у вигляді опублікованої монографії на тему «Жінки на військовій службі у Великій

Британії та СРСР у роки Другої світової війни», є самостійним та оригінальним дослідженням, яке має важливе науково-теоретичне та практичне значення. Робота повністю відповідає вимогам Порядку присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2021 р. № 1197, а її авторка, Наталія Валеріївна Залеток, заслуговує на присудження наукового ступеня доктора історичних наук зі спеціальності 07.00.02 – всесвітня історія.

Офіційний опонент

**доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
директор Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»**

А. І. Кудряченко

10 листопада 2022 р.

